

CUERA 1969

ANNADA XIV

2. CUDISCHET

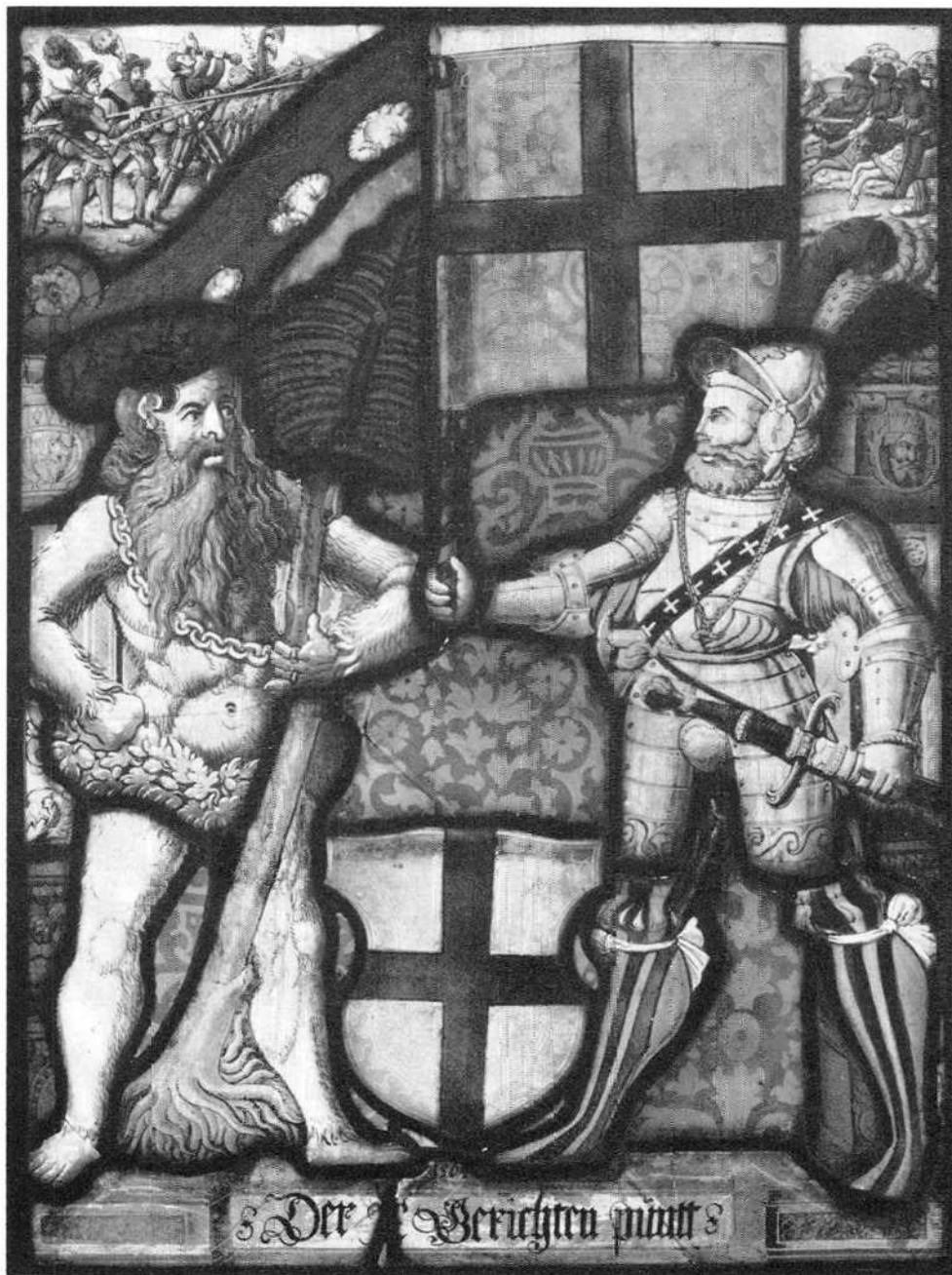
RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

LA LIGIA
DELLAS DIESCH
DERTGIRAS
1436

Redacziun:
Alfons Maissen

Stampa Romontscha
Mustér

EMISSION ENGIADINESA:

Dad Andri Peer, Winterthur

Un tschüt in chadafö

Mardis, ils 14 d'october 1969, dallas 14.30–15.00 h

EMISSION SURSILVANA:

Da Sur Felici Maissen, Cumbel

La Ligia dellas diesch dertgiras

Mardis, ils 25 de november 1969, dallas 14.30–15.00 h

EMISSION SURMIRANA:

Da Franz Capeder, Salouf

*Unfanza e giuventetna da Giovanni Segantini
e l'influenza da chels taimps sen sia ovra pituresca*

Mardis, ils 16 de december 1969, dallas 14.30–15.00 h

Sin via

Egliadas anavos el temps vargau ein era salu-teivlas per nossa giuventetgna, ton pli ch'ella sen-suspescha de far auter che de sespurnar anavon, el futur turbulent. Ei tucca agl educatur de mussar al giuven, alla giuvna era la fatscha dil vargau, sa-vens memia spert emblidada. Sch'el fa quei bein, sa el esser segirs dil success, dend cheutras a siu disci-pel ina penetraziun pli largia e profunda dils fatgs e dil spért che han schaffiu il nies, fatg pus-seivel nies svilup. Entras l'enconuschientscha dil passau survegn il present pli gesta mesira, conclu-siuns e decisiuns schain buca tondanavon ell'aria.

L'emission dils 14 d'october ded Andri Peer: *Un tschüt in chadafö*, in'egliada en cuschina, ses-prova de realisar in tschancun historia dil stadi vegl e dil svilup della cuschina, bein ina dellas pli impurtontas parts de nossa casa de pli baul. Ils desegns inclus ha igl autur sez schaffiu sin funda-ment de quei ch'el ha sez viu ed intercoretg.

La secunda emission dils 25 de november ei dedi-cada alla pli giuvna dellas 3 ligias grischunas, alla *Ligia dellas diesch dertgiras*, preparada per nus da

Sur Felici Maissen. Cun quella davosa *ligia* han tuttas treis anflau albiert en nies Radio-scola, segiramein materia adina puspei beinvegnida cu ei setracta de porscher al scolar enzatgei de pli che quei ch'ils cudischs de scola porschan.

Sur l'*Affonza e giuventetgna da Giovanni Segan-tini e l'influenza de quei temps sin si'ovra pittures-ca*, relata Franz Capeder, enconuschents da rudien cun l'ovra, cul temps e la cuntrada enten la quala Segantini ha viviu.

En quest numer Radioscola essan nus sespruai da-novamein de porscher all'instrucziun in grond diember d'illustraziuns. Per la surschada de cli-schas, desegns, fotografias engraziein nus a prof. dr. Andri Peer, allas Casas edituras Ra-scher, Turitg, Bruckmann, Minca, alla redacziun Terra Grischuna, Chr. Walter, B. Fetz. Engraziament descha cunzun a signur dr. Chr. Jost, mistral de Tavau, per la surschada de fotografias partenentas la *Ligia dellas diesch der-tgiras*.
A.M.

Commissiun de programs: Dr. Alfons Maissen, prof. Cuera, parsura
Tschärner Luzi, inspectur de scola, Cuera
Franz Capeder, scolast, Salouf
Claudio Gustin, scolast secundar, Sta. Maria
Martin Huder, scolast secundar, Samedan
Augustin Manetsch, scolast secundar, Mustér
Sep Item, scolast, Post de programs, Cuera
Dr. Stefan Sonder, Cuera, parsura della CRR
Dr. Adolf Ribi, representant dil Studio de Turitg

Ûn tschüt in chadafö

Dad Andri Peer

Uossa giaina our in chadafö. Quai d'eira il centrum, il prüm nuschè da la chasa. La chasa primitiva vaiva be ün local cul fö aint immez, sco chi intiva amo hoz illas chadafös da Livign, chadafö, stüva e chombra in d'üna. La *platta*, il *föclér* pro'ls vegls, d'eira eir uter, protet e perchürà da Lars e Penats, ils dieus da la chasa. Ils avdants gnivan dumbrats tenor fös; quel chi vaiva dret da vaschinadi staiva far fö e füm almain tants mais da l'on.

Il fö, avant l'invenziun dal zurplin, nu stüdaiva in chasa ons a l'inlunga. Sur not tschimaiva il brasher suot la tschendra, ed a mamvagl la pisserusa massera vaiva be da sduvlar ün zich ils tizzuns, da boffar laint e metter lasura alch ziplas tieula per far il püschain. Scha'l fö stüdaiva per cas, schi giaivna per fö pro'l vaschin, alch cha'ls cuvis permettaivan invidas avuonda e cha'l tschantamaint scumandai-va ch'ün fetscha da not. Tadlai il trastüt da Zuoz dal 1608: *«Umünchia wschin . . . dess faer föe in sia chiesa et nu'n ier in iglur per foes ne de di ne da noatt ne cun taia ne cun tizuns*. E a Silvaplana prescrivan dal 1621.: *scodiin s' daja in sia chiaesa parkurgiaer cun ün batta-foe*.

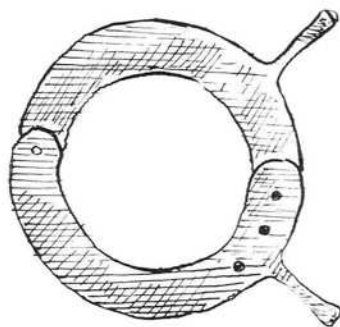
Schi, e perquai fetna la chadafö a vout chi basa sün schler a vout e porta suvent üna chaminada o

ün gioden survart. Chadafös propcha veglias sun vieplü pacas e quai s'inclegia, perche pro'l cuschinar blerun s'ha müdà. Il fö avert cull'avna e'l *plümagl* o culla *cudera* vi da sia *schischögna* scuvrina be plü in tejas. La platta da *furnels* ais hoz generala, e'l füm nu va plü per chadafö intuorn, fümantond ils schambuns sco plü bod, mo mütscha aint il chamin tras chanuns da fier. Qua e là ün chamin avert ais restà culla *chappa*. Schi, in chasas plü novas, sco in cità, il fö ais dal tuot sbandischà our d'chadafö e cun tuot la cumadaivlezza da furnels electrics la chasa sainza fö ha sco pers s'orma.

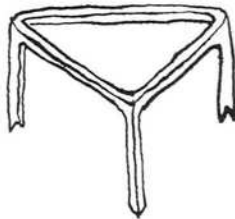
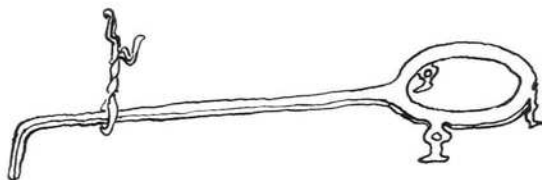
In chadafö mangia la famiglia il lavurdi, qua cumonda la mamma e's sfadia sainza malascha, da la daman a la saira, cun paluottas, sduns e rasaina per sadular sia brajada. Diversas chadafös veglias han amo il *fuorn* chi's scunfla sco ün gosch our dal mür. Il fuorn, cun fuond da plattas, vegl indriz, gniva s-chodà cun ogna e buns fessels da larsch, e lura coschaivan laint il gustus pan da chasa, barschadellas, e per las festas biscutins, grassins, fuatschas grassas. La *bocca d'pigna* ais bod in chadafö, bod in suler, e per dar aint in stüva plats e trats serviva la *fnestra da spaisa*.

Föcler dal temp dal bruonz (ca. 1500 ons a. C.) erui a Cresta sper Cazas (stà 1959). Il fö d'eira per terra o pac oter, immez ais üna foura ed a schnestra ün crap plü ot d'intschert adöver. (foto Museum naziunal).

forsch da fier battü chi serviva a tgnair e cludir il test, cun aguagls e magnents per reglar la grondezza (a); *schomber*, v. d. platta transportabla, cilindrica. Diameter ca. 40 cm (b).

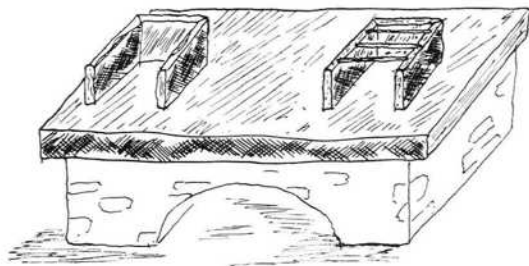

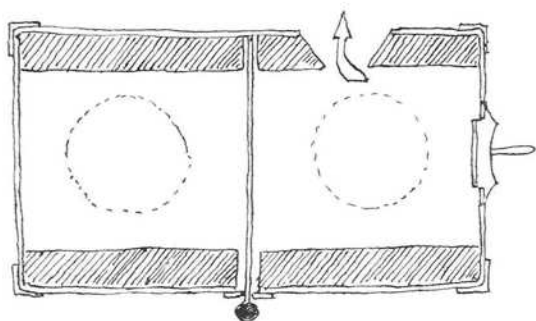
trapè a Stierva (a), e simpel *trianghel* (b), chi serva a tgnair sur fö o sur maisa la padella.

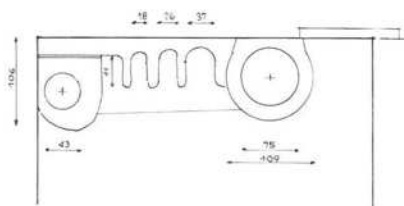
Platta chi sta aint immez chadafö, sün construezion in lain' incharna, cun chaschuot (*fuornin*) per tgnair a chod las spaisas. La pröpia platta ais da crap, a l'ur ha'la plattas stiglias missas in pè; sper il fö as vezza ün *farniclet* (Tirol).

Platta a la veglia cun *furnels* per accoglier il fö e tgnair ils tests. Il *furnel* a dretta ais muni d'una graddella fatta our da bachettas da fier. (Disegnà tenor descripziuns fattas a Lavin e Guarda).

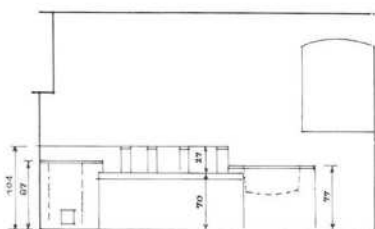

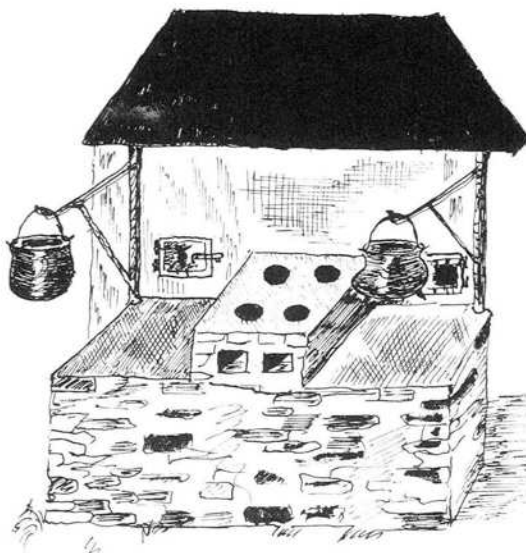
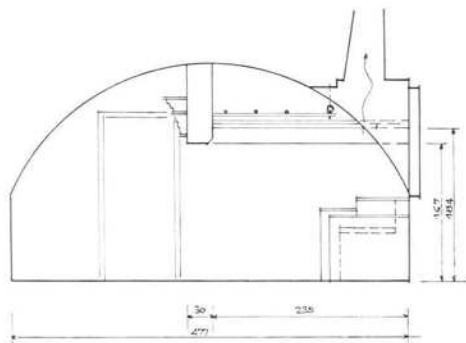
«Platta tudesta», da pozzar sün la plü veidra *platta pussenta*, disegnada a Pigniu (vissa da suringìò). Duos fouras pels tests: *ruosnas*, *porta* pel fò, *tir* pel füm e *serra* aint immez.

A

B

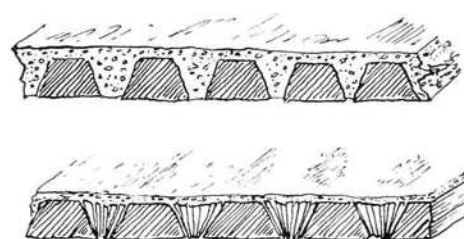
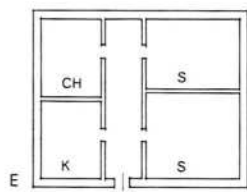
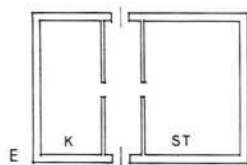
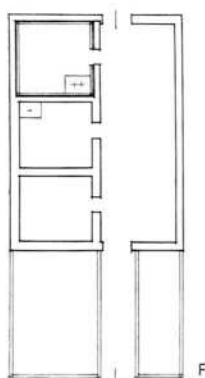

Sistem da far fò per duos proprietari in ün prümara da Vaz-God. Chaldera, schischögna e platta da cuschinar cun furnels e fouras pels tests, plünavant bocca d'pigna, tuot suot la medemba chappa da chamin.

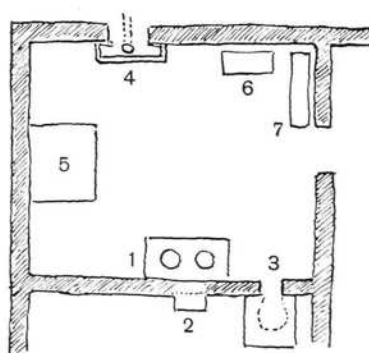
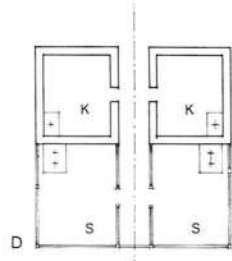
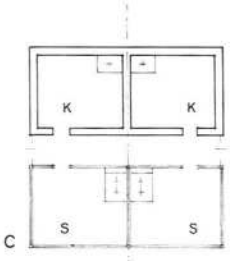
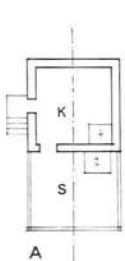
Chadafö veglia a Sent. A vissa da suringìò; a schneistra chaldera per l'altschiva; d'immez *furnels* mürats pels tests, a dretta la *chaldera* gronda. Tuot suot üna e medemba *chappa* chi occupa üna intera vart da la chadafö. B tagl vertical. C tagl vertical in direcziun dal vout, cun *chadafö*, *chappa* e *lattas* da fümantar, (disegn A. P. tenor üna notoziun da mag. sec. Armon Planta).

Veglia chadafö-cuschina a Fuldera in Val Müstair. Platta da fier a chavagl sün üna plü veidra platta da crap, *chalchaduoira* cun *vierchel* e *lattas* da fümantar. L'auaröl ais gnü applichà aint illa nischa ingio chi d'eira üna jada il fuorn.

Tagl tras tshêls sura da chadafö planivs, saja fats our da travs trapezoidas cun tanteraint e survart üna vetta da molta, saja cun üna cuverta da molta e las sfessas stoppadas cun plattinas, surs. *arviul tshoc*.

Situaziun vischandaivla da chadafö e stüva, resp. da platta e pigna (S-chala 1:400)

- A Illa chasa simpla renana sainza suler.
- B Illa simpla chasa cun suler transversal.
- C Illa chasa dubla cun suler transversal.
- D Illa chasa dubla cun suler suot culmaina.
- E 1 e 2 in chasas tipicas dal Grischun central.

F Illa chasa engiadinaisa (s-chala 1:500)

K chadafö

S stüva

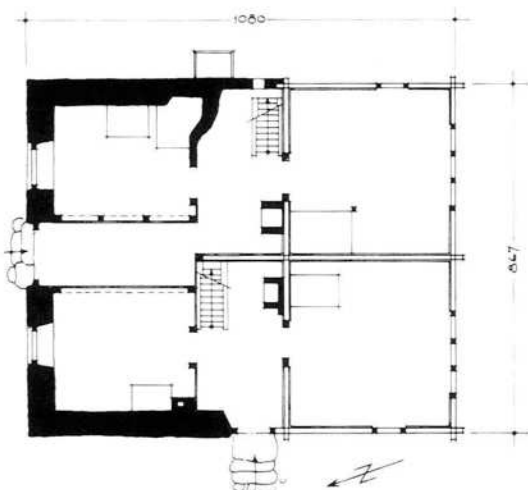
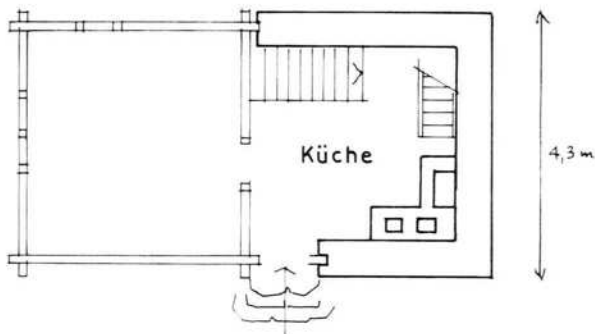
+ platta

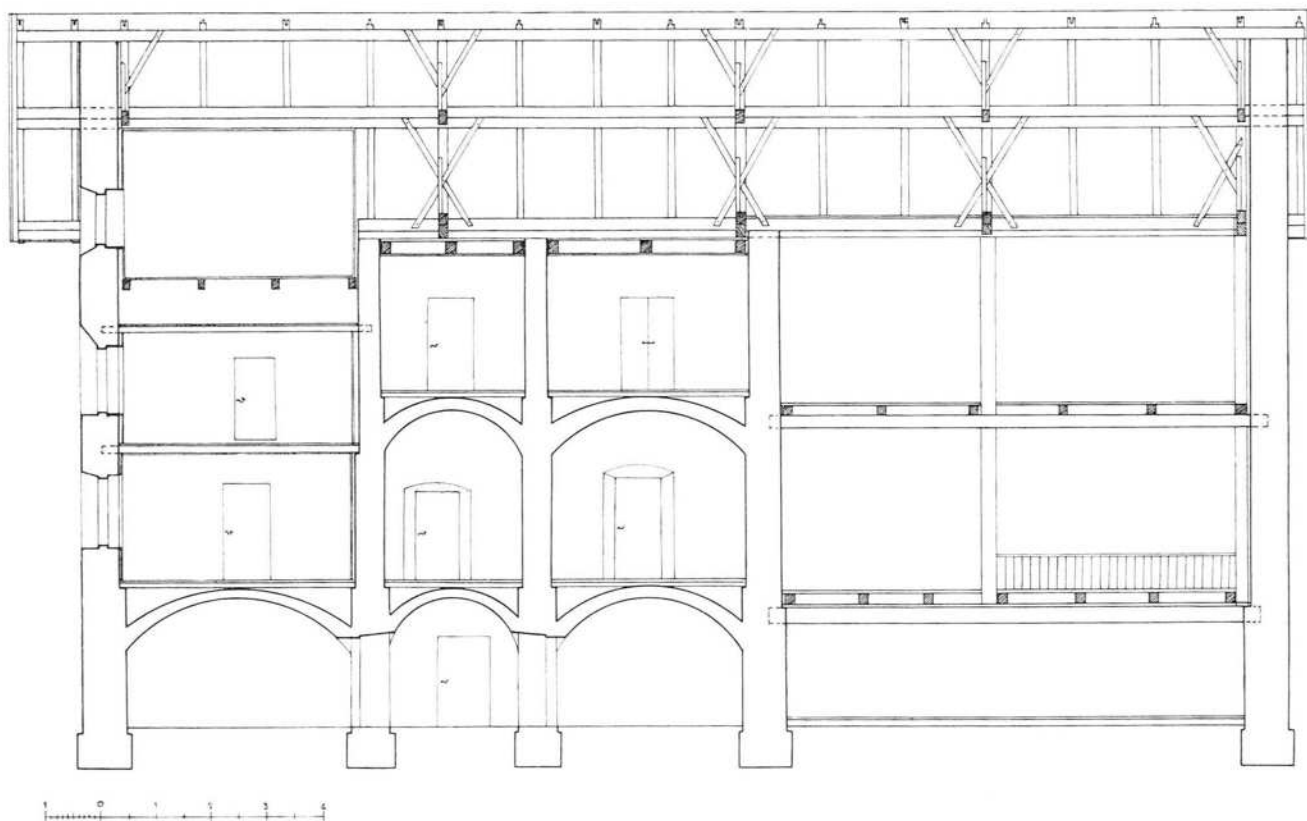
++ pigna

Organisaziun d'üna chadafö veglia a Lantsch. Tgadafia cun platta (1), tga-moin (2), bocca pigna (3), turer (4), moisa (5), soptga da las sadealas (6) e stgaffa (7).

Dispusiziun da las *cuschinas* in üna chasa dubla a Vrin. Quist sistem dumonda quatter lous da far fö e quatter chamins. Mo'ls chamins da las pignas s'unischan sül prüm plan.

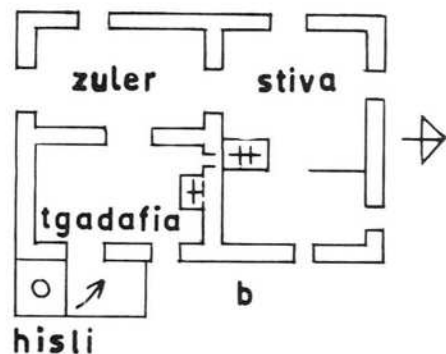
Dispusiziun simpla da la chadafö (sainza suler) cun entrada direct in *cuschina* a Vrin-Vanescha. Davant chadafö, fatta in mür, vezzaina la *stiva* da laina tagliada (*prei*).

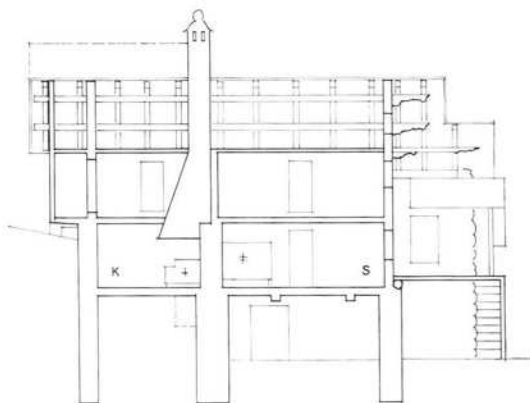

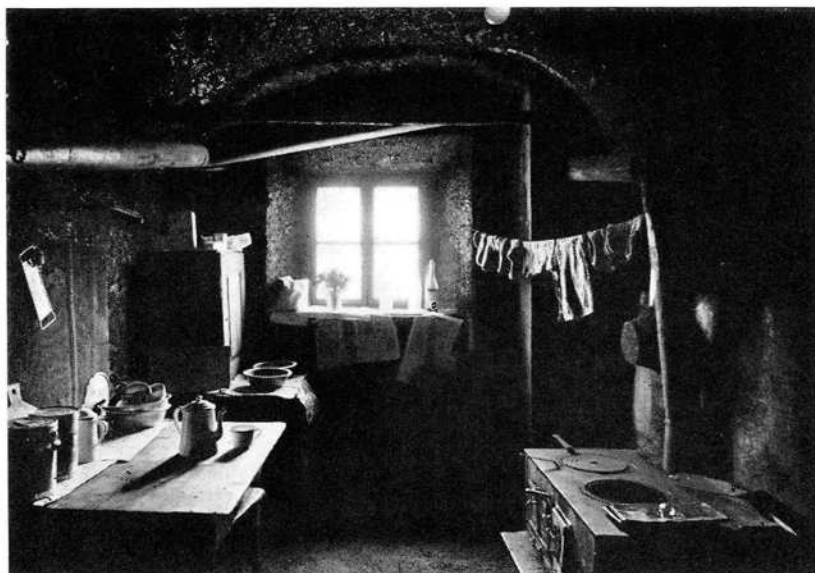
Disposiziun dals salvs in üna chasa da Lavin (chasa architect Gantenbein). I's distingua bainischem la part chasa fatta sü in vout: *schlers* cun *doma* (schler d'immez), survart *chadafö* e *chaminada*, lasura *jaudens* (chombrettas). Sur il schler grond *stüva* e sün quella antiqua *chombra* sur *stüva*.

Plan d'üna chasa in Val Schons. Platta e pigna s'unischan in ün chamin.

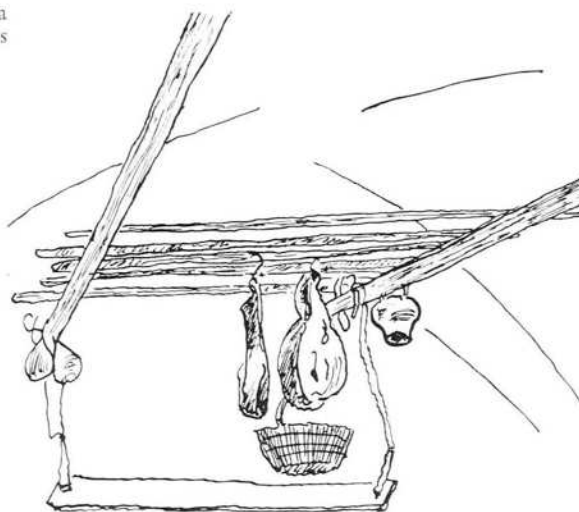
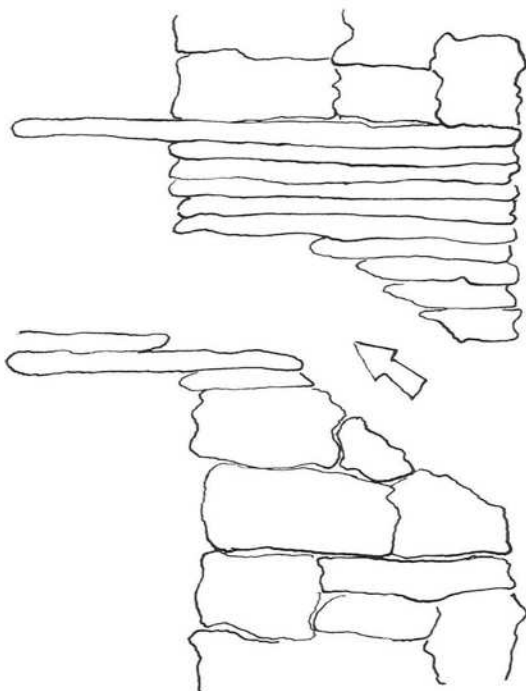
Sistem da fö in üna tipica chasa partensra a Jenaz. Chappa sur la platta e chamin cumünaivel per cucina e s-chodamaint.

Chadafö naira a Guarda, drizzada aint a la moda veglia. Platta tudais-cha, cun forschs. (foto U. Kündig).

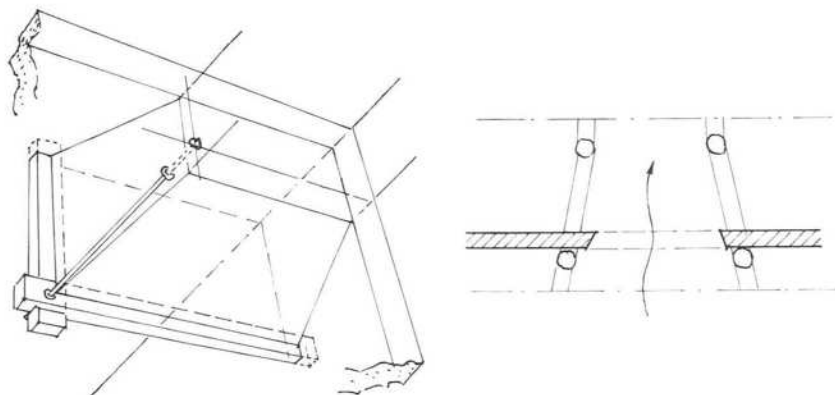
Chamin tras il mür a Grevasalvas (Engiadina). La foura da füm ais schlincha e vain protetta da fermas plattas da gneis.

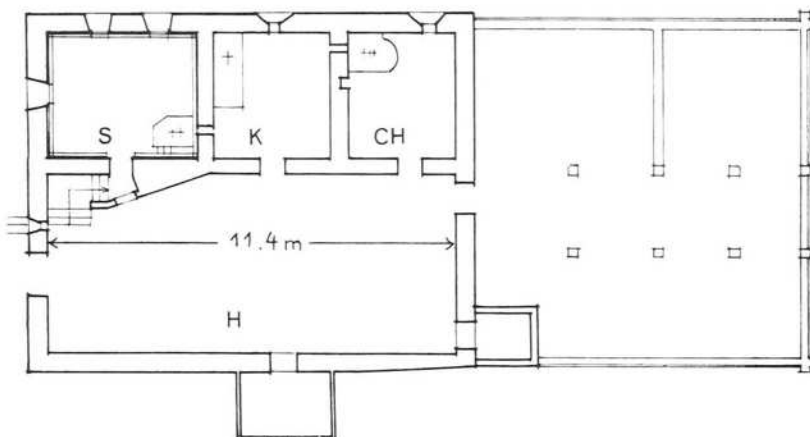
Lattas da fümantar in üna chasa sparida i'l quartier Röven a Zernez.

Chasa sainza chamin a Livign (seo chi para la plü veglia chasa dal lö). Direcziun da la perspectiva vers Zernez e Punt dal Gall.

Attach d'üna chappa (in *camischol*) in Surselva, cun rom our da lains cruschats, tgnüts d'un serauf vi dal tschêl sura d'chadafö.

Situaziun da la *chadafö* e sistem dals trais fös illa tipica chasa engiadinaisa (Guarda). Sper il suler (H), quia nomnà *cuort* la *stüva* (S), la *chadafö* (K) e la *chaminada* cul *fuorn*.

Chamin exterior, uschedit «murstock» a Vals. Il sistem protegia d'incendi e crea daplü lö per la platta chi's lova directamaing suot il chamin ed ais sclerida tras üna fanestretta. Per la pigna faja però dabsögn d'ün seguond chamin.

ANDRI PEER, ei buca mo enconuscent scribent ed um della cultura, mobein era famus en si'ovra poetica. La poesia MAMMA restampein nus dalla biala collecziun de poesias: C L E R A I S, per sur-silvan: E n g l a r s ! -

MAMMA

Tü est cun mai
 sco l'ajer chi'm plaija,
 sco'l vent chi chanta sur mai via,
 sco la glüm dal sulai aint illa bos-cha,
 povra mammetta maigra e sblacha
 giò'n tia fossa,
 staisa dasper il mür d'baselgia,
 cun teis nas güz e tias fodas intuorn la bocca,
 cun teis frunt ot e teis
 chars ögls trists
 suot las palperas da sang,
 cun teis mans da lavur
 chi han salvà il spiert
 ed il surrier
 immez il greiv:
 mans ch'eu bütsch amo illa mort,
 ant chi flurischan,
 travus da la terra naira.

Andri Peer

Tuot ils disegns e las fotografias, schi nu vain manzunà ün oter autur, sun dad *Andri Peer*.

La Ligia dellas 10 dertgiras

Da Sur Felici Maissen

Engirament della *Ligia dellas diesch dertgiras*, pictura avon l'entrada ella 'stiva gronda' della Casa cumin a Tavau. (Foto E. Meerkämper, Tavau).

Las treis ligias reticas ein tuttas treis naschidas ord differentas situaziuns. Mintgina ha in auter origin. La Ligia della casa de Diu ei vegnida fatga per proteger ils subdits da prepotenzas de lur signur territorial, dagl uestg Peter Gelyto, per buca vegnir sut la toppa de ducas austriacs. La Ligia Grischa ei stada ina reuniun de *dinasts e subdits* comunablamein per protecziun de prighels dellas continuontas carplinas ed uiaras denter ils divers segneradis e per segirar traffic e commers e scaffir dretg e giustia. Sco la pli *democratica* de tuttas treis ligias compara denton la Ligia dellas diesch dertgiras. Cheu ein sulettamein cumins *purils* seuni denter els, semglient a 1291 las treis tiaras purilas ded Uri, Sviz, Sur- e Subsilvania, senza la minima cooperaziun da signurs feudals. Igl intent dils congiurai era de setener ensemen e de mai laschar scarpas las diesch dertgiras ina ord l'autra, suenter esser stadas schi ditg ensemen en buna vischinonza.

Ils 14 artechels ch'ils representants dils cumins han engirau ils 8 de zercladur 1436 a Tavau (mira: Text de Radioscola referent) cuntegnan denton tutttavia buca enzatgei revoluzionar. Las dertgiras ein fetg raschuneivlas en lur pretensiuns ed en lur tenonza enviers lur signurs feudals. Ellas ein era vinavon prontas de sesuttametter ad in signur

territorial legal. Ils purs en Rezia ein denton buca d'haver sco object de carplinas denter divers dinasts ed aunc meins de daventar sclavs de ducas austriacs. Aschilunsch persequitava la Ligia dellas diesch dertgiras in semglient scopo sco la Ligia della casa de Diu.

Propi il davos stausch agl engirament de nossa Ligia ha la mort de cont Friedrich VII. de Toggenburg igl avrel 1436 dau. Quel era en possess dils territoris della posteriura Ligia. El era senza descendenza. E quei veva gia da ditg dau als subdits en Rezia de patertgar. En tgei mauns dueven els ina gada vegnir? Cun sterment stuevan els patertgar de vegnir sut la pantofla de ducas austriacs. Veva buca aunc da cuort (1429) Conrad Planta de Zernez fatg cun Friedrich VII. de Toggenburg ina ligia de schurmetg drizzada gest encunter ils ducas d'Austria per proteger l'Engiadina bassa e la Val Müstair dils mauns de quels? La beinvulenta e prudenta vieua dil cont Friedrich VII. susteneva nos purs en Rezia ed era gideivla ad els cun plaid e cussegl. Aschia era il plan de seunir en ina ligia spert semadiraus denter ils purs dils cumins ed ei en paucas jamnas suenter la mort dil cont, lur anteriur patrun, vegnius realisaus.

La Ligia ei secomprovada en siu entir svilup historic de quatertschien onns. Bein ei il territori

Enzennas dellas fiastas centenaras 1836 e 1936 della fundaziun della *Ligia* dellas *diesch dertgiras* a Tavau, cun frontispezi e revers.

della *Ligia* gia in onn suenter igl engirament vegnius, malgrad la *Ligia*, partius en treis parts e sin treis divers signurs.: sils de Montfort, de Matsch e de Brandis. Gest en quei ei la forza della *Ligia* semussada. Malgrad la partiziun ein ils purs dellas dertgiras buca vegni scarpai in ord l'auter e daventai sclavs austriacs, anzi, els han manteniu lur dretgs e cul temps aunc acquistau autras libertads. Ils de Montfort ein vegni encunter fetg als giavischs de lur subdits ed han relaschau a quels certas contribuziuns. Allas dertgiras eis ei reussiu de rinforzar lur giudicatura indigena sin donn e cuost della seignerila. Era ils de Brandis ein semussai sco beinvulents signurs, schegie ch'els vesevan buca ual bugen ils fermes ligioms che lur subdits vevan in cun l'auter en vigur de lur *ligia*.

Direct periclitada era pia la libertad dellas *Diesch dertgiras* buca perinaga. Denton er'ei fetg *prigulus* e *suspectus* ch'ils novs signurs territorials mantenevan stretgas relaziuns culs ducas austriacs e che quels dependevan pli u meins da quels. Ed ins saveva era bein avunda el Grischun, che Habsburg vegni baul ni tard ad empruar de metter sia toppa sil Grischun, cunzun ch'ins quintava che quels veglien esser recompensai per lur posiziuns piarsas ella confederaziun svizra. Gie ins quintava che l'Austria vegni baul ni tard senz'auter ad empruar d'augmentar ses dretgs seignerils en Portenza ed ell'Engiadina bassa.

Ord quels motivs stueva nossa *Ligia* encurir sustegn ed agid tier las autras duas *ligias* reticas. Quella uniun ei succedida successivamein e pass per pass dapi 1450. Cu, nua e co l'uniun sezza ei vegnida fatga ei aunc oz buca propi sclariu. La tradiziun datescha ella cugl onn 1471 a Vazerol. Segirs mussaments persuerter mauncan. Sur il datum de quella uniun ein divers historiografs sedisputai, oravontut dr. P. Liver e dr. Paul Gillardon. (mira register della litteratura). Ei constat che deputai de tuttas treis *ligias* seradunavan a dietas comunablas gia dapi 1461 e che quei daventava occasionalmein a Vazerol. Aschia po la uniun esser succedida empau alla ga, tenor ils basegns politics e senz'autra solemnitad e senza engirament. Parts della *Ligia* sura e della *Ligia* della casa de Diu seconferevan gia dapi 1406. La *Ligia* dellas *diesch dertgiras* seunescha cun quella della casa de Diu 1450. Dapi quei datum existeva pia gia ina cuminonza indirecta denter tuttas Treis *Ligas*. Quella lubeva era in agir communabel en viers igl exteriur. Igl onn 1471 ein la *Ligia* Grischia e quella dellas *Diesch dertgiras* sealliadadas. Quei onn astga vegnir acceptaus sco tierm della fundaziun dil stat liber dellas Treis *Ligas*. Ils 23 de settember 1524 han las Treis *Ligas* engirau lur emprema brev

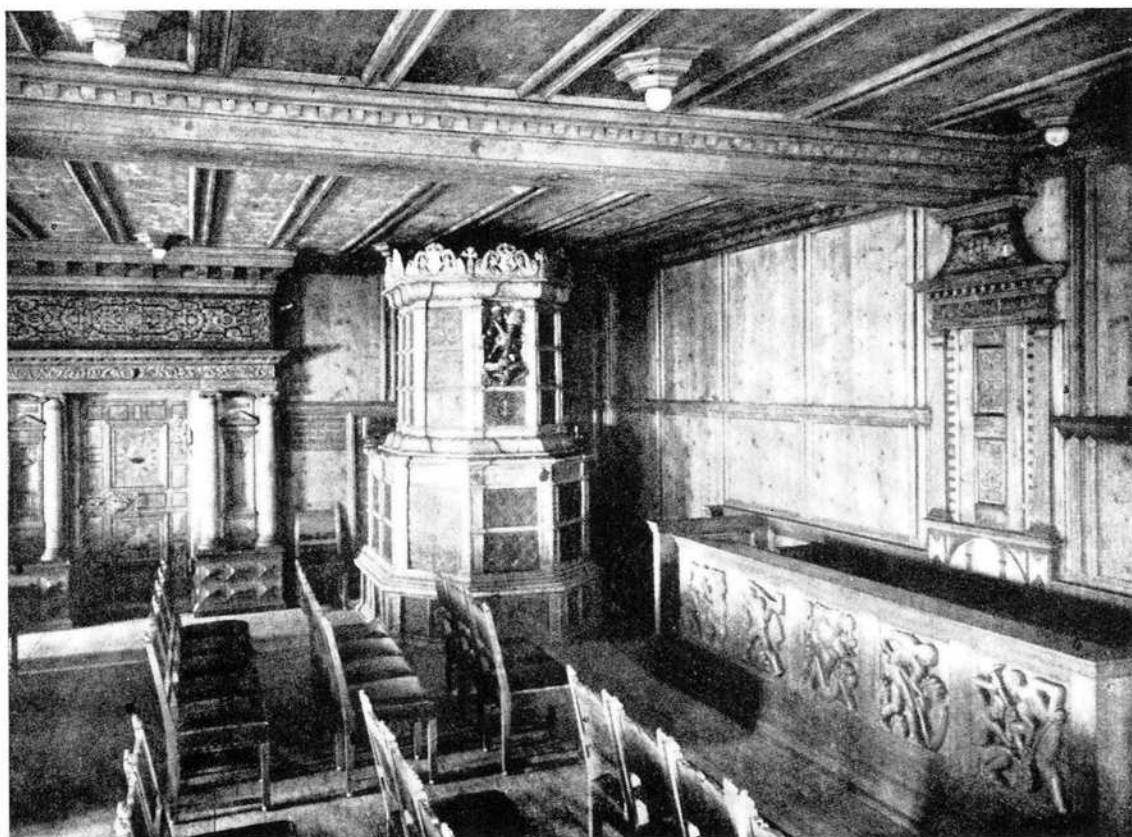
13

Casti de Marschlins d'unica comparsa el Grischun, cun sias tuors cantunalas e rodundas. 1460 eis el daventaus in'unfrenda dellas flommas. Dalla fortezia della fin dil 13avel tschentaner dattan sulettamein perdetga las quater tuors ed ina pintga part dil tract setentrional. La famiglia de Salis ei ligiada stretgamein cun quei casti e la cuntrada de Malans etc.

federala, la schinumnada brev della Treis Ligias. Quei document representa l'emprema costituziun della Republica retica. — Il feudalism, sco fuorma statala, era ussa surventschiu. En siu stagl compara da quei temps naven il stat democratic. Cun fundar las Treis Ligias e tras la uniun de quellas ad in stat, han ils purs (e signurs) grischuns acquistau la libertad e la pussanza statala. Senza igl engirament della Ligia dellas diesch dertgiras, fussen ses territoris probabel vegni scarpai in ord l'auter e daventai subdits all'Austria, carteivel per ina e per adina.

Secapescha ha la Ligia sezza sco era l'Uniun dellas Treis Ligias denter ellas buca pudiu dustar dil tut la toppa austriaca. Ils conts da Montfort han vendiu 1470 lur dretgs a Tavau, en Portenza ed el Scanvitg all'Austria. 1496 ha era il Gudegn de Matsch plein deivets, vendiu ses dretgs a Schiers. Quei tut ha provocau liungas dispetas denter las dertgiras e l'Austria. Mo en vesta della stinadadad grischuna ha igl arciduca la finala tuttina stuiu renconuscher tuts ils anteriurs dretgs e las libertads dellas dertgiras.

La 'stiva gronda' ella casa cumin a Tavau, restada intacta tras tschentaners.

La battaglia alla Tgalaveina ha menau las Ligias alla gloriosa victoria. Quella ha era decidu l'appartenenza della diesch dertgiras alla republica grischuna. Nuotatonmeins ha l'Austria aunc puidu conservar ses dretgs territorials tochen 1649. Quei ha ella fatg plitost per motivs politics che per finanzials. Da quei temps era la cuort ad Innsbruck en gronds basegns de daners ed ha vendiu ses dretgs allas dertgiras. Da vart catolica han ins empruau ded impedir quei, per motivs confessionals, mo senza success.

La revoluziun franzosa ha era dau allas veglias Treis Ligias la frida mortala. Cun l'invasiun franzosa il mars 1799 ed ils suandonts embrugls militars e politics calan tuttas treis ligias facticamein d'exister. Quei ch'ei restau aunc per ils suandonts 4—5 decennis ei mo pli trestas regurdientschas ni las zuccadidas d'in moribund. — Ch'il spért dils antenats — e quei ei il principal — viva vinavon, han las legrevilas fiastas partioticas centenaras dil zercladur 1836 e 1936 mussau a Tavau.

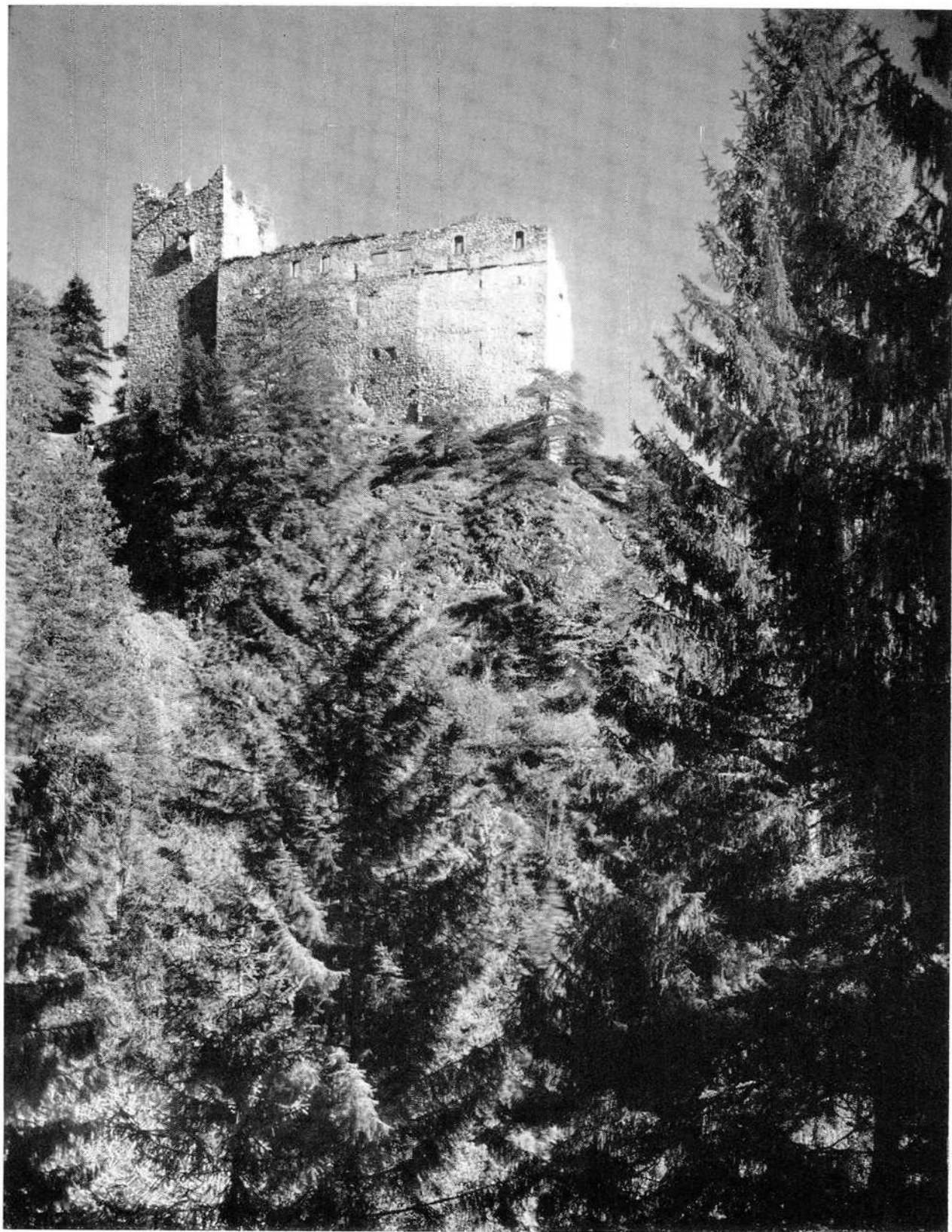
Littertura consultada:

- Gillardon Paul, Geschichte des Zehngerichtenbundes. Cudisch festiv, 1936.
- Gillardon Paul, Ein neu aufgefundenen Bundesbrief von 1425 und die Frage nach der ersten Bundesvereinigung gemeiner Drei Bünde, Bündner Monatsblatt 1932, pg. 257 ss.
- Gillardon Paul, Ein kurzer Gang durch die Geschichte des Zehngerichtenbundes. Davoser Revue 1936 pg. 188 ss.
- Branger, Die Jahrhundertfeiern des Zehngerichtenbundes 1836 und 1936 auf Davos. Davoser Revue 1936, pg. 183 ss.
- Liver Peter, Der Geburtstag unseres bündnerischen Gesamtstaates. Bündner Monatsblatt 1932, pg. 302 ss. e 376 ss.
- Pieth Friedrich, Bündnergeschichte, 1945, pg. 82–85.
- Planta P. C., Geschichte von Graubünden, 1892, pg. 102–105.
- Maissen F. Zum Auskauf der österreichischen Rechte im Zehngerichtenbund 1649. Bündner Monatsblatt 1959, pg. 319–332.
- Müller Iso, Die Abtei Disentis 1439–1464, Zeitschrift für Schweizer Kirchengeschichte 1941, pg. 227.

La *Tuor de Strassberg* sin via a Churvalda. Ils 5 de mars 1499 vegn ella conquistada e destruida entras ils Grischuns. Ils construiders della Tuor ein stai ils de Strassberg el 12avel tschentaner che ston denton beingleiti ceder casti e domini als conts de Vaz.

Ruina dil casti de Belfort sur Surava. Il casti de massivas restonzas ei vegnius baghegiaus el 12avel tschentaner dals nobels de Belfort. Era quei casti vegn silsunter el possess dils pussents conts de Vaz, ils quals amplificheschan el considerablamein en pliras etappas. ►

Il casti de cuvel *Fracstein* ella Clus, han ils conts de Montfort baghegiu el 12avel tschentaner. El vegn bandunaua gia el 15avel tschentaner. La caplutta numnada per l'emprema gada 1370 era stada consecrada a sogn Abrus.

Unfanza e giuventetna da Giovanni Segantini e l'influenza da chels taimps sen sia ovra pituresca

Da Franz Capeder

Igl 28 settember 1969 egl sto 70 onns tgi Giovanni Segantini è mort. 22 onns da sia curta veta ò el sa deditgia exclusivamaintg agl art. Scu tar numerous oters artists, n'è er l'ovra da Giovanni Segantini betg nida rancunascheida e valetada da sies contemporans sainza restricziung. Durant tgi la critica da tschertas gruppas d'artists ludava las ovras da Segantini tgi gevan per part otras veias tgi artists da sia epoca, sa reservavan otras per suandar igl svilup digl gioven artist, e principalmentg igl pievel na tgapiava betg igls maletgs.

Igl art pituresc ò da chels onns survivia ena metamorfosa ple u manc scu gl'è er ozande igl cass. Igl destign da Segantini era da glorifitgier ainten sias ovras la nateira. Per el era la nateira en compendi ainten igl cal el vaseva furmas tgi eran per sies igl ena completadad. Igl pitour tschertga da contanscher sies destign tras igl fideal transparent colorit e surtout tras incorporar a la calour ed a l'antiera composiziung sies sentimaint, sies pansar. Contemplond las ovras da Segantini ans ogl l'impressiung d'ensatge antier, d'en stgaffimaint ainten igl cal igls elements: nateira, calour e partratg harmoniseschan tar en bagn tunond accord. Or da las composiziungs da Segantini fladescha concentrasiung e devoziung.

Las ampremas impressiungs digl artist on sa profundo an sies intern durant igls deis da sia unfanza. An sia tgesa nateiva, ad Arco, tgi sa catta a la riva digl ual Sarca varda el per l'emprem'eda ainten ils igls da sia mamma. En ferm liom psichic liiva mamma ed infant, e schibagn tgi igl pitschen Giovanni ò angal galdia pacs onns la carezzonta tgira materna è la memorgia da sia mamma stada inextenguibla figura an sies cor, e centrum da sies illimito desideri demusso an differents maletgs. Er la regordentscha ve da chest flatg tera, cun sies colms, cun sia ava cugl vast tschiel blo, era pi tard per igl banduno unfant ainten igl grond martgea da Milang levgiunta consolaziung.

Portret de giuventetgna de Segantini

Siva dad onns da misergia e renunzia a Milang – da chels onns po darivar igl portret da sasez – antscheva cun 19 onns sia carriera artistica. Segantini n'ò an sies giovens onns betg gia occasiung da frequentar scolas per sa parager sen sia veta futura. Cun ca. 17 onns era el bagn da nom scolar da l'academia a Milang, ma an verdad veva el da gudagner aschamaintg igl pang da mintga de per betg andirar fom. Ma el era decidia d'imponer tots mettels per saveir exprimer la vusch da sies intern, chella tgi era messa ad el an tgigna, igl dung d'artist.

Autoportret da Giovanni Segantini 1889

Cun 19 onns scumainza la carriera d'artist. Cun chella vigliadetna manca a la maioritad digls giovenils la madirezza virila. Ma Giovanni Segantini era alloura gio en om fatg, agl cal la veta veva gio sa preschanto an tottas furmas. El veva pudia amprender a canoscher igl carstgang cun sias multiferas calitads ed inclinaziungs an plascheir e tristezza. La nateira considerava el scu fidevla ameia, scu nutreidra da pover e retg, e tranter ella ed igl carstgang era igl paztgaint animal, tgi veiva da la nateira ed appartigna e serva agl carstgang. Tras fom e misergia, an societad cuagl bung e cuagl mal era el cun spir fastedis e stentas madiro prematouramaintg tar en om. An sies igls neirs gronds e profonds, tgi vevan via tant, reflectescha

en orma nida gronda e ferma ainten igl combat da la veta, e la fatscha digl gioven rachinta l'istorgia d'en carstgang tg'ò furmo, cultivo ed antschalia sies caracter an misergia e povertad.

Igl pievel tiliang, tgi incorporescha en masdetg da sanc roman e german, ans ò regalo anc ples sumigliantass personalitads. Gl'è ena culaditscha tgi unescha la direzza e la lomadad, ena geniala promptadad spirtala e la pazentzga per reuscheir la completa realisaziung.

Er ainten igl mond odiern, plagn inchietezza ed intschertadad, vignan las ovras da Segantini anc adegna rancunascheidas scu art. El era veiramaintg en artist. Dad el dareiva la santentzga: «Chel tgi na nescha betg scu artist, vign mai artist.»

Arco, liug de naschientscha de Segantini. Sia casa nativa seniester della punt.

Giovanni Segantini el Grischun

Da Gottardo Segantini
(Versiun Alfons Maissen)

La veta de Giovanni Segantini sco pictur sedi-vida en duas periodas principalas. Paregliond ellas ina cun l'autra restan ins tut surprius della gronda differenza principala. Il pictur che selavura siado dils emprems maletgs a Milaun allas ovras semiontas della Brianza tochen agl impurtont maletg «An der Barre», serevelescha per ver ed independent tschercader de novas vias artisticas, schegie per part aunc ligiaus allas modas della pictura lombarda dil temps. El stat denton lunsch sur ses collegas talians, marschond frestgamein vinavon culla forza de sia ferma personalitad artistica. La secunda perioda della quala jeu vi plidar ussa, ei mo motivicamein la continuaziun dell'emprema. Il pictur fa surstar ussa surtut cun sia atgna moda e maniera de tractar las colurs, la glisch ed il spazi.

Igl uost 1886 vegn Giovanni Segantini a Savognin, vitg surmiran ordvart idillic. Il prus e liber pievel de quella cuntrada sespruava pruamein de risar ord il scars sulom ils fretgs de siu viver. La lavur dil funs ed il quita per ils animals, sulet pos-

sess dil habitont muntagnard, haveva purschiu a Segantini il cuntegn gia per ses maletgs della Brianza. Mo cheu en quella pascheivla ed amieivla cuntrada, enten la quala tut la creatira viventa ei ligiada stretgamein ina cun l'autra, dueva ei dar ina admirabla carschen, resultonta, ins savess bein dir, dal scutinar e sussurar quasi scientific dall'essenza della natira, carmalada neuado entras lavur hanada davart il pictur artist. En quei connex plaidan ins de sia nova tecnica, e buca senza raschun. Ins emblidi buc: cul problem de realisar ina pli aulta clarezia della colur, va maun en maun la tecnica de metter las colurs ina sper l'autra sil maletg, el senn d'in spectrum. La scienza ha gie eruiu, che la forza della clarur ei pli pussenta cu las colurs vegnan dadas sil maletg senza esser mischedadas. Ins emblidi era buc de remarcar ch'ei devi gia da quei temps artists a Paris che mavan la medema via, suandont las experienzas digl impressionismus. Auncallura ei quei che Giovanni Segantini ha encuretg ed anflau a Savognin per perfecziunar siu art, in art tut perso-

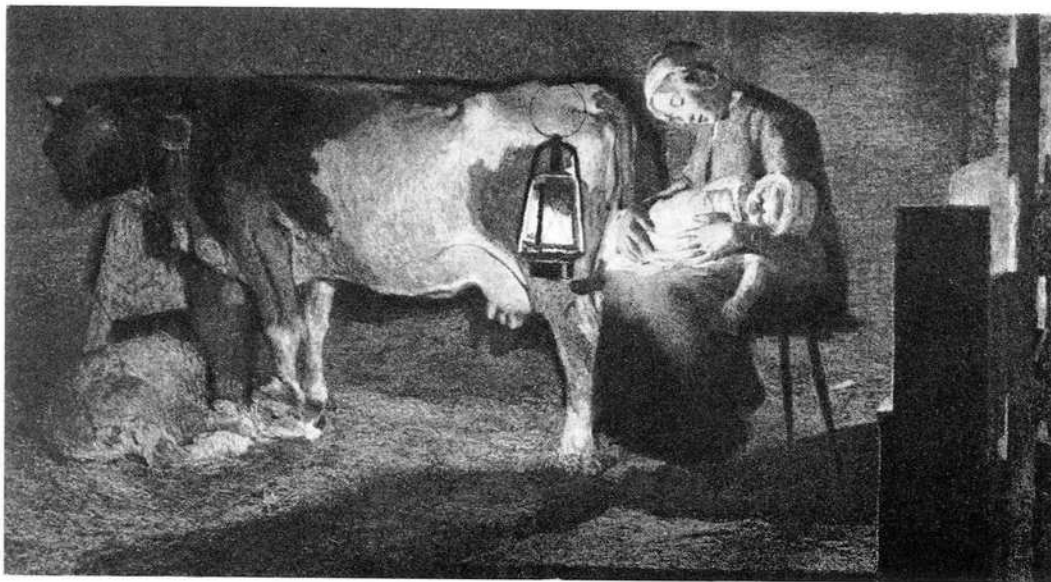
Mamma ed infant

nal e remarcabel. Ei setracta buc d'ina nova enconuschientscha, mobein della applicaziun pratica d'in renconuschiu factum scientific. L'applicaziun, ins savess dir, l'utilisaziun d'in principi tecnic-pictural, caracterisescha l'entira produczion digl artist a Savognin e de sia ovra entira tochen alla fin de ses dis. Dal studi dellas caussas separadas ina da l'autra, culla parallelitad della visun coloristica dividida en lur multifars aspects, nescha dalla pluralitad ina unitad plastica che lai crescer el spazi color e glisch naturala. Quella moda de giavinar ord la natira ils misteris della pictura ei stau reideivla e stentusa. Sulettamein la gronda flomma interna d'admiraziun nunlimitada e la carezia per il contemplau, han saviu mantener enten el la forza de realisar en perfecziun igl intent de siu cor. Gio-

vanni Segantini ei en quei grau in grond exempel per nies temps e nos artists.

Sper la midada e renovaziun de sia paletta de colurs e cun l'immanenta nova moda e maniera de malegiar, han aunc dus auters problems cudizzau il spert allert digl artist. Co duev'el survegnir en quella nova cuntrada models adattai? Damonda heiclia che basava ferm sin pregiudezis; els eran de surventscher cugl exempel de buna conduita e respect vicendeivel. Suenten emprovas de model cun puraglia e lur muvels, entaupava Giovanni Segantini meinsual la giuvna Baba Uffer, che entra cun 14 onns el survetsch della famiglia Segantini. Cheu daventa ella prest model permanent dil pictur. Quella giuvna, feglia dil scrinari dil vitg cun numerusa figlialonza, stat dacheudenvi model sco persuna principala quasi en tuts maletgs de Giovanni Segantini, e quei tochen a sia mort prematura sil Munt da Bes-cha (Schafberg). Las treis ovras che vegnan tractadas en quella emissiun ein stadas malegiadas culla giuvna Baba sco persuna dominonta. Sil maletg «La giuvna fa caltschiel el sulegl», eis ella bunamein aunc ina buobetta, in affon.

Quei emprem problem steva en connex cul niev pievel enten il qual igl artist habitava ussa. El era de sligiar levamein, essend il pictur in um integher e d'aunts principis morals ed etics. Il secund problem fuva de pli profunda muntada artistica. Ei setractava cheu de cristallisar neuado il gest diever de sia nova cuntrada. Giovanni Segantini era vegnius dalla Brianza. Leu aveva el creau mo «An der Barre» sco maletg de vasta cuntrada e cun muntogna el horizont. In grond desideri enviers la muntogna semanifesta gia en quell'ovra fatga ella planira. A Savognin sesanflava el denton en ina cuntrada nova cun tut ses problems e legns d'aulta muntogna. En ses maletgs de Savognin palpa el mo plaun viaden el mund muntagnard. Igl emprem fascineschan el cunzun la glisch, la clarur e splendur dellas colurs, ton ch'el sa perfin s'abstrahar igl emprem della muntogna en ina cuntrada alpinpurila. In exempel tipic ei «La giuvna che fa caltschiel», nua ch'il vitg che schai schiglioc al pei digl imposant massiv dil Péz Mitgel, tonscha direct si el liber tschiel blau el horizont. Nuotatonmeins ha quei maletg en siu sclarent colorit mo saviu neschier ella muntogna! Igl emprem maletg cun muntogna el horizont ei stau «Igl arar» (emprema versiun). Vid quei maletg ha il pictur studegiu la pictura de muntogna. Il baghetg ch'el eregia d'ina cuntrada muntagnarda ei dividiu rigurusamein ella lingia horizontala ella quala tuts ils elements ein suttamess, e gest quella repartiziun quasi matematica della structura statuescha la gronda miracla de siu baghetg pictural. El maletg «Igl arar» ha

Las dus mammas

el perscrutau il principi, e per arrivar a siu intent, ha el schau cavar ella tiara in foss per scursanir en siu malegiar pli spert la distanza enviers la muntogna. La lingia dil horizont vegn aschia tschentada pli a bass el maletg e cheutras vegn davontier tut il figurau pli imposant. La cuntrada daventa, nunditgont ils cuolms el funs, meins vehementa en sia comparsa, e tutta figuraziun survegn pli grond risguard. Quei ei buca staffascha, mobein principal purtader dil patratg de Giovanni Segantini.

Tut ses maletgs de Surmir ein scaffs en lur composiziun tenor quei principi. Da quella profunda enconuschientscha han els retschiert lur incont e lur originalitad. Giovanni Segantini ha priu dalla muntogna la prepotenza, la brutalitad. El ha presentau quella cuntrada de maniera che la natira sa s'avischinar alla veta dil carstgaun ed animal che vivan e lavuran en pascheivla perinadad. Quella humanisaziun della muntogna ha fatg de Segantini il grond cantadur della veta epica dil pur muntagnard. Da quei patratg fundamental stueva resutar adina pli e pli la predominonza dils beins spirtals en si'ovra. Ella grondiusa natira duevan pia adina pli e pli las persunas ed il figurau penetrar sco purtader de sentiments e visiuns spirtalas. Ils dus elements sefusan en ina harmonia, art che caracterisescha tut la personalitad digl artist. Mo aschia san ins capir co igl ei stau pusseivel al glirificader dil pur en sia lavur e de ses animals de scaffir maletgs simbolics,

en quella ed ord quella medema cuntrada. Igl emprem dils treis maletgs che vegnan dai en quella lavur «La giuvna che fa caltschiel», ei dedicada alla lavur seriusa dils mauns d'ina pastura. Entuorn quella lavur en ina cuntrada plein sulegl crescha quella cul vitg de Savognin el blau tschiel dil horizont, e crescha era la plascheivla gruppia dellas nuorsas sper la sempla seiv purila. Dalla medema necessitad artistica svanescha il massiv dil Péz Duan che füss daventaus ina distracziun buca giavischada en quei maletg.

«Sin la lautga» representa in vegl vitg grischun puril de gronda sempladad. Quei maletg drova buca muntogna per demonstrar la cuntrada e sia veta pulsona. La tuor de sogn Mitgel e las casas smagliadas en stretgas cuorts ein sufficientas per segirar alla Baba cun sia negla enta maun il caracter semiont e poetic de Surmir. El tierz maletg «Retuorn dagl uaul», sentan ins la muntogna della sera: ella formescha il mudest horizont dil maneivel vitg, nua che las glischs penetreschan gia neuadora dallas finiastras. Quellas glischs statueschan l'ura e las relaziuns denter glisch e la dunna che meina encunter casa sia carga lenna sin schliusa de corns. Tut quei dat la tempru humana e carschenta igl interess per la cuntrada d'unviern.

Cura che Giovanni Segantini va igl uost 1894 a Malögia el Chalet Kuoni, dat el d'ina cuntrada idillica viaden en ina vallada monumental. Siu

spért vegn bunamein smaccaus afuns dalla grondezia maiestusa della tiara, ed el pren ussa refugi al patratg della mort. Da quei sentiment intern ein inspiradas las ovras «Retuorn alla patria», «Consolaziun della cardientscha», ed il tierz maletg dil tripticon «Vargheivladad» (Vergehen). Il temps de Malögia ei per il pictur quel della revelaziun interna, dil viver viaden el mund dils agens patratgs per ils quals el enquera ed anfla dalla cuntrada circumstonta il dretg vestgiu de colurs. Lunsch naven dalla operusadad purmein pictorala, vegn el attratgs dals carstgauns de siu contuorn; aschia nescha l'idea

de glorificar l'Engiadina en in grond panorama per l'exposiziun mundiala a Paris: Giovanni Segantini creescha il «Tripticon della natira». Quei ei in'ovra quasi senza paregl en sia monumentalitad, in'ovra che qualifichescha per adina Giovanni Segantini per il pictur dil mund alpin dell'Engiadina, schegie che siu pli grondius maletg de muntogna «Daventar», representa la gronda gruppa dil Bondasca, contemplada e creada da Soglio en Bregaglia.

Malögia, ils 7 de schaner 1959

Gottardo Segantini

Questa oreifra lavur de *Gottardo Segantini*, fegl de *Giovanni*, sereferescha als maletgs en color de Radioscola IV, 1, 1959.

* * *

STRADUN

Üna plövgia eterna
 stanglainta ils rövens.
 Pro'l signal cotschen ferma ün camiun
 tor nair illa plövgia.
 La cità davovart
 ais tagliad' our da chartun
 e'l god sfuondra sia resgia
 aint ils vantrigls da las nüvlas.

Andri Peer